

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ЖИЗЗАХ ПОЛИТЕХНИКА ИНСТИТУТИ

“Саноат технологияси ва қурилиш” факултети

“Бино ва иншоотлар қурилиши” кафедраси

“Пул, кредит ва банклар” фанидан

РЕФЕРАТ

Мавзу: Давлат бюджети харажатлари

Бажарди: Ахмедов А.

Текширди: Якубов С

Жиззах 2013 й

Мавзу: Давлат бюджети харажатлари

Режа:

1. Бюджет харажатларининг моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси.
2. Бюджетдан молиялаштириш: таърифи, принциплари, усуллари, шакллари ва методлари.
3. Бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити.
4. Бюджет харажатларини сарфлаш масалалари ва вазифалари.

1. Бюджет харажатларининг моҳияти, таркиби, тузилмаси ва классификацияси.

Давлатнинг ўз функциялари ва вазифаларини бажариши билан боғлиқ равишда вужудга келган чиқимлар бюджет харажатлари дейилади. Бу чиқимлар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларини турли йўналишлар бўйича фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни ифодалайди.

Бюджет харажатлари умумий молиявий категория бўлган бюджетнинг кўринишларидан бири бўлиб, унга тегишли бўлган умумий хусусиятларга эгадир, яъни улар тақсимлаш характериغا эга, ифодаланишнинг пул шакли хос, пул фондларининг амал қилиши билан боғланган ва давлат томонидан ташкил қилинади. Шу билан биргаликда бюджет харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат.

Бюджет харажатларининг иқтисодий моҳияти унинг турли-туман кўринишлари (турлари) орқали намоён бўлади. Харажатларнинг ҳар бир тури эса ўзининг миқдорий ва сифат характеристикасига эга. Бунда уларнинг сифат характеристикаси воқеликнинг иқтисодий табиатини ифодалаб, бюджет харажатларининг мўлжалланганлигини, миқдорий характеристика эса уларнинг ўлчамини (миқдорини, ҳажмини) аниқлашга имкон беради.

Бюджет харажатлари чиқимларнинг конкрет турлари орқали намоён бўлади. Бюджет харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги эса, ўз навбатида, куйидаги омилларнинг мавжудлиги билан белгиланади: давлатнинг иқтисодий табиати ва функциялари; мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси; бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан боғланганлиги; иқтисодий муносабатларнинг ривожланганлик даражаси; бюджет маблағларининг намоён бўлиш шакллари ва ҳ.к. Бу омилларнинг қўшилиши ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг маълум бир босқичида ҳар қандай давлат бюджет харажатларининг у ёки бу тизимини вужудга келтиради.

Жамиятнинг иқтисодий ҳаётида бюджет харажатларининг роли ва аҳамиятини аниқлаш учун уларни маълум белгиларга кўра туркумлаштириш мақсадга мувофиқ. Назария ва амалиётда бюджет харажатларини классификация қилишнинг бир неча белгилари мавжуд. Улар ўзларининг иқтисодий мазмуни, функционаллиги, ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришдаги роли, ишлаб чиқариш тармоқлари ва фаолият турлари ёки идоравий бўлиниши, ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича, ҳудудий туркумланиши, маълум мақсадлари ва юридик нуқтаи-назардан ёки давлат бошқаруви даражасига кўра алоҳида гуруҳларга ажратилиши мумкин.

Энг аввало, ўзининг иқтисодий мазмунига кўра бюджет харажатлари капитал ва жорий харажатларга бўлинади. Бу харажатлар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнига уларнинг қандай таъсир кўрсатиши мумкинлигини ифода этади.

Бюджетнинг капитал харажатлари инновацион ва инвестицион фаолиятга йўналтирилган харажатлардир. Бу харажатларнинг таркибига:

а) тасдиқланган инвестицион дастурга мувофиқ ҳаракатдаги ёки янгидан ташкил этилаётган юридик шахсларга инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар;

б) юридик шахсларга инвестицион мақсадлар учун бюджет кредитлари сифатида бериладиган маблағлар;

в) кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган капитал таъмирлашни амалга ошириш харажатлари ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар;

г) амалга оширилиши давлат мулкига тегишли бўлган мулкни ошириш ёки уни янгидан яратишга олиб келадиган харажатлар;

д) бюджет харажатларининг иқтисодий туркумланишига мувофиқ бюджетнинг капитал харажатлари таркибига киритиладиган бошқа харажатлар киради.

Бюджетнинг капитал харажатлари таркибида Тараққиёт бюджети шакллантирилиши мумкин.

Давлат ҳокимият органлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини таъминлашга йўналтирилган бюджет харажатлари, бошқа бюджетлар ва иқтисодиёт алоҳида тармоқларига дотация, субсидия ва субвенция шаклида кўрсатиладиган давлат томонидан қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва бюджет харажатларининг туркумланишига мувофиқ капитал харажатларнинг таркибига киритилмаган бошқа харажатлар бюджетнинг жорий харажатлари дейилади.

Аниқроқ равишда бюджетнинг жорий харажатлари таркиби қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- давлат истеъмоли харажатлари (иқтисодий ва ижтимоий инфратузилмани, миллий хўжаликнинг давлат дармоқларини сақлаш, фуқаролик ва ҳарбий характердаги товарлар ва хизматларни сотиб олиш, давлат муассасаларининг жорий харажатлари);
- ҳокимиятнинг қуйи органлари, давлат корхоналари ва хусусий корхоналарга жорий субсидиялар;
- трансферт тўловлари;
- давлат қарзлари бўйича фоизларни тўлаш;
- бошқа харажатлар.

Бу харажатлар оддий бюджетда ёки жорий харажатлар ва даромадлар бюджетида акс этган чиқимларга, асосан, мос келади.

Такрор ишлаб чиқаришдаги ролига кўра бюджет харажатлари миллий иқтисодиётга (хўжаликка) қилинадиган харажатлар ва ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатларига бўлинади. Бу харажатларга, энг аввало, давлат корхоналари ва давлат улуши бор бўлган корхоналарнинг устав капиталини шакллантириш, уларни янада кенгайтириш ва ривожлантириш, давлат моддий заҳираларини яратиш харажатлари киради. Бюджетнинг ижтимоий соҳа ҳамда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ҳам ижтимоий жиҳатдан зарур бўлган харажатлардир. Бу харажатлар истеъмол фондларини шакллантириш билан боғлиқ. Уларнинг бир қисми жамият аъзоларининг индивидуаль эҳтиёжларини, бошқа бир қисми эса бутун жамиятнинг эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган. Бу ерда бюджет харажатлари ижтимоий истеъмол фондларини (мамлакатнинг мудофаа фонди, илмий тадқиқотлар фонди ва бошқалар) шакллантиришни тўлиқ, шахсий истеъмол фондларини эса қисман (номарказлаштирилган молиявий ресурслар билан биргаликда) таъминлайди. Шу билан биргаликда, бюджет маблағларининг катта қисми шахсий истеъмол фондларининг ижтимоий истеъмол фондларига (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоси ўртасидаги фарқларни қоплаш, кўп болали ва кам таъминланган оилаларга нафақалар фондлари ва бошқалар) тегишли бўлган қисмини шакллантиришда кенг фойдаланилади.

Функционал нуктаи-назардан бюджет харажатларининг классификация қилиниши ижтимоий фаолият соҳаларига пул маблағларининг йўналтирилганлигини акс эттиради. Бунда бюджет харажатлари қуйидаги йирик гуруҳларга бўлиниши мумкин:

- давлат бошқаруви ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш;
- суд ҳокимияти;
- халқаро фаолият;
- миллий мудофаа;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва давлат хавфсизлигини таъминлаш;
- фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тараққиётини таъминлаш;
- саноат, энергетика ва қурилиш;
- қишлоқ хўжалиги ва балиқчилик;
- атроф-муҳитни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш, гидрометеорология, хариташунослик ва геодезия;
- транспорт, йўл хўжалиги, алоқа ва информатика;
- уй-жой-коммунал хўжалиги;
- маориф;
- соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия;

- маданият, санъат ва кинематография;
- оммавий ахборот воситалари;
- давлат қарзига хизмат қилиш;
- бошқа даражадаги бюджетларга молиявий ёрдам;
- мақсадли бюджет фондлари;
- давлат захиралари ва резервларини тўлдириш;
- ижтимоий сиёсат;
- бошқа харажатлар.

Бюджет харажатларининг юқоридаги тартибда классификация қилиниши ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида давлатнинг ролини кўрсатади.

Бюджет харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишнинг асосига миллий иқтисодиёт (хўжалик)нинг умумэтироф этилган тармоқларга бўлиниши қабул қилинган. Шунга мувофиқ равишда бюджет харажатлари саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, давлат бошқаруви, муҳофаза ва ҳ.к. харажатларига бўлиниши мумкин. Бюджет харажатлари миллий иқтисодиёт (хўжалик) тармоқларининг пул фондларини шакллантиришда мустақам молиявий асосни яратиш билан биргаликда, харажатларнинг тармоқлараро бўлиниши молиявий ресурсларни тақсимлашдаги нисбатларни аниқлашга ҳам имкон беради, миллий хўжаликнинг тармоқ таркибий тузилишини керакли йўналишда ўзгартиради. Масалан, ҳозирги пайтда мамлакатимизда яратилган миллий даромаднинг ҳажми бюджет маблағларининг катта қисмини ижтимоий соҳа ва аҳолини бевосита ижтимоий қўллаб-қувватлашга йўналтириш имконини берапти. Бир вақтнинг ўзида иқтисодиёт устувор тармоқларининг (машинасозлик, қишлоқ хўжалиги, электроэнергетика ва бошқалар) катта масштабларда бюджетдан молиялаштирилиши ҳам таъминланаяпти.

Идоравий белгига кўра бюджет харажатларининг классификация қилиниши бюджет ассигнованияларини олувчи вазирлик, бошқа давлат муассасаси ёки юридик шахснинг ажратиб олинисига имкон беради. Бюджет харажатларининг ана шундай классификация қилиниши натижасида бошқарув тизимининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган харажатлар тузилмасидаги ўзгаришлар ўз вақтида кўрсатилади.

Ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича бюджет харажатларининг иқтисодий гуруҳларга ажратилиши давлатнинг тоифаси ва у томонидан бажарилаётган функцияларни ўзида акс эттиради. Ана шунга мувофиқ равишда бюджетнинг барча харажатларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий-қўллаб-қувватлаш харажатлари;
- миллий хўжаликка (иқтисодиётга) харажатлар;

- ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и);
- бошқарув харажатлари;
- ривожланаётган мамлакатларга субсидиялар ва кредитлар тақдим этиш харажатлари.

Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ўз таркибига маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоларидаги фарқларни бюджетдан қоплаш ва оилаларга ижтимоий нафақаларни олади. Давлатнинг ижтимоий функциясини ўзида акс эттириб, бу гуруҳдаги бюджетнинг харажатлари халқ таълими тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришга, фан ва маданиятни молиялаштиришга, аҳолининг тиббий хизматга бўлган талабини (эҳтиёжини) қондиришга, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминотни амалга оширишга кенг йўл очиб беради.

Таълим ва соғлиқни сақлашнинг текинлиги ҳамон устуворлигича қолапти. Умумий таълимни текин ва касбий таълимни танлов асосида олиш кафолатланганлигича қолмоқди. Аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишга катта эътибор берилмоқда. Иш ҳақининг энг кам даражасини ошириш, ишсизлик бўйича берилиши лозим бўлган нафақаларнинг миқдорини кўпайтириш, мактаб ёшигача бўлган болалар, мактаб ўқувчилари, студентларнинг овқатланиш харажатларини компенсация қилиш, бюджет ташкилотлари ходимларининг иш ҳақини тартибга солиш бўйича чоралар кўрилмоқда.

Миллий хўжаликка (иқтисодиётга) бюджетдан харажатларнинг қилиниши давлатнинг ҳамон хўжалик юритувчи асосий субъектлардан бири эканлигидан дарак беради. Айнан бу харажатлар катта масштабларда янги саноат корхоналарини қуриш, замонавий индустриал асосда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ривожлантириш, транспорт, алоқа ва иқтисодиёт бошқа тармоқларининг техникавий қайта қурулланишини таъминлашга имкон яратади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда бюджетнинг бу харажатлари орасида иқтисодиётга харажатлар ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш харажатлари алоҳида ўринни эгаллайди.

Ҳозирги шароитда такрор ишлаб чиқариш жараёнларига ва ишлаб чиқариш кучларини ривожлантиришга бюджетнинг маълум мақсадларга йўналтирилган таъсирчанлиги кучаймоқда. Бюджет харажатлари иқтисодиёт ривожига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам жаҳоннинг кўпгина мамлакатларидаги (масалан, Германия, Япония, Жанубий Корея, Тайван ва бошқа мамлакатларда) “иқтисодий мўъжиза” айнан давлатнинг молиявий қўллаб-қувватлаши натижасида содир бўлди.

Бюджетнинг миллий хўжаликка (иқтисодиётга) йўналтирилган харажатлари таркиби илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари, иқтисодий ва социал инфраструктура, қишлоқ хўжалигини ва иқтисодиётнинг давлат тармоқларини қўллаб-

қувватлаш, миллий хўжаликнинг айрим тармоқлари ва мамлакат минтақаларида бандлиликни таъминлаш, экспортни рағбатлантириш харажатларидан иборат.

Кейинги йилларда давлат капитал қуйилмаларининг ҳажми кескин ошмоқда. Хусусий фирмаларга, айниқса, тараққиёт минтақаларига берилаётган субсидиялар миқдори купаймоқда. Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш мақсадида унинг айрим тармоқларида давлат кафолати остида давлат субсидиялари ёки имтиёзли банк кредитлари кўринишида танланма ёрдам кўрсатиляпти.

Бюджетдан катта миқдордаги маблағлар иқтисодиётнинг қишлоқ хўжалиги тармоғига тақдим этиляпти. Бу тармоқ устувор равишда қўллаб-қувватланиши лозим бўлган тармоқ ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигига бериладиган субсидиялар икки кўринишда тақдим этилмоқда:

- 1) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига кафолатланган баҳоларни қўллаб-қувватлаш;
- 2) ишлаб чиқариш мақсадлари – қишлоқ хўжалиги машиналари, минерал ўғитлар сотиб олиш ва омборхоналар қуриш – учун.

Миллий маҳсулотларни экспорт қилувчи фирмалар фаолиятига бюджетдан ёрдамнинг кўрсатилиши ҳам жаҳон бозорларидаги шиддатли рақобат шароитида уларнинг аҳволини анча энгиллаштиради.

Бюджет харажатлари орқали иқтисодиётга давлатнинг аралашуви иқтисодий ўсишнинг нисбатан юқори суръатларда ўсишини рағбатлантирибгина қолмасдан, балки унинг циклик тебранишини ҳам юмшатади (секинлаштиради).

Бюджетнинг ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и) ҳам давлатнинг функцияларидан келиб чиқади. Улар ҳар бир давлатнинг ўз мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаши кераклиги билан боғлиқдир. Бюджет маблағлари ҳисобидан Қуролли Кучларнинг барча турлари молиялаштирилади.

Ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и) тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) харажатларга бўлинади. Тўғри (бевосита) ҳарбий харажатлар стратегик қуролларни ишлаб чиқариш ёки сотиб олиш, қуролли кучларнинг шахсий таркибини тайёрлаш ва сақлаш, ҳарбий характердаги илмий-тадқиқот ишларини амалга ошириш харажатларидан иборат бўлиши мумкин. Бу турдаги ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и) уруш ҳаракатлари содир этилаётган пайтда ва мамлакат иқтисодиётининг милитаризациялашуви шароитида кескин ошади.

Эгри (билвосита) ҳарбий (мудофаа) харажатлар(и)га уруш ногиронлари ва вафот этганлар оилаларига бериладиган пенсия ва нафақалар, фуқаролик идораларининг моддалари бўйича ўтадиган харажатларнинг (масалан, йўл ва стратегик объектларни қуриш харажатлари) бир қисми киради.

Давлат томонидан бошқарув шаклидаги фаолият турининг амалга оширилиши, унинг хўжалик-ташкilotчилик функцияси бюджетдан бошқарув харажатлари деб номланган алоҳида харажатларнинг қилинишини тақоза этади. Бошқарув (давлат ҳокимияти органлари, суд ва прокуратура органлари, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув органлари) харажатлари давлат органлари фаолиятининг молиявий асосини ташкил этиб, жамият ҳаётининг барча соҳаларига раҳбарлик қилишга имкон яратади.

Ривожланаётган мамлакатларга субсидиялар ва кредитлар бериш ривожланган мамлакатларнинг бюджетлари ҳисобидан амалга оширилади. Бундай ёрдам фақат иқтисодий омиллар билан эмас, балки сиёсий жиҳатлари билан характерланади. Имтиёзли шартларда кредитлаштириш ва қайтарилмайдиган тарзда ёрдам кўрсатиш унинг кўринишларидандир.

Бюджетнинг барча харажатлари юқоридаги бешта гуруҳдан қайси бирига киришидан катъий-назар улар ўзларининг маълум конкрет мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича ҳам бир неча қисмларга бўлинади. Бу қисмлар бюджет харажатларининг конкрет турларидан таркиб топади. Капитал қўйилмалар, дотациялар, субвенциялар, субсидиялар, бюджет ссудалари, иш ҳақи, овқатланиш харажатлари, капитал ва жорий ремонт, канцелярия ва хўжалик харажатларини бюджет харажатларининг конкрет турлари сифатида кўрсатиш мумкин. Бюджет харажатларининг маълум конкрет мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича туркумланиши бюджет маблағларидан оқилона фойдаланишга шароит яратади, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан самарали ва таъсирчан молиявий назоратни амалга оширишнинг зарурий асоси ҳисобланади.

Иқтисодий нуқтаи-назардан туркумларга ажратилиши билан бир қаторда бюджетнинг харажатларини ташкилий жиҳатдан ҳам гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунинг асосида бюджет харажатларини юқори ташкилотлар (вазирликлар, уюшмалар, ассоциациялар, бирлашмалар, концернлар, компаниялар ва ҳ.к.) ва ҳудудий белгилари ётиши мумкин. Бюджет харажатларининг юқори ташкилотлар бўйича гуруҳланиши бюджет маблағларини конкрет олувчиларни кўрсатади ва улар тармоқ ичида пул фондларини шакллантиришда масъул бўлиб, ажратилган бюджет ассигнованияларидан ўз вақтида, самарали ва қонуний фойдаланиш устидан жавобгардирлар.

Бюджет харажатларининг ҳудудий белгига мувофиқ равишда бўлиниши улар марказлашувининг турли даражаларини ўзида акс эттиради. Шу муносабат билан, давлат бошқаруви даражаси ва юридик нуқтаи-назардан бюджет харажатлари уч гуруҳга кирувчи харажатлардан таркиб топади:

- Давлат бюджети харажатлари;
- Республика бюджети харажатлари;
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларнинг харажатлари.

“Бюджет тизими тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 12-моддасига мувофиқ Давлат бюджети харажатлари қуйидаги шаклларда амалга оширилди:

- бюджет маблағлари олувчиларнинг жорий харажатлари;
- жорий бюджет трансфертлари;
- капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, чет элда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш, давлат захираларини вужудга келтириш харажатлари);
- капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган трансфертлар;
- резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари;
- давлат мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари;
- қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган бошқа харажатлар.

Ўз навбатида, Республика бюджети харажатларининг таркиби қуйидагилардан иборат (юқоридаги қонуннинг 16-моддаси):

- республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағи олувчиларнинг жорий харажатлари;
- жорий бюджет трансфертлари;
- капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, чет элда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш, давлат захираларини вужудга келтириш харажатлари);
- капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари;
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларга бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари;
- резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари;
- давлат мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари;
- қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган бошқа харажатлар.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар харажатлари қуйидаги шаклларда амалга оширилади (тегишли қонуннинг 19-моддаси):

- Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет ташкилотларининг жорий харажатлари;
- жорий бюджет трансфертлари;
- капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш);
- қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган бошқа харажатлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида бюджетнинг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик харажатларнинг миқдорий жиҳатдан даромадларга мувофиқ келиши ва уларнинг бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатиши орқали ифодаланади. Бир томондан, аксарият ҳолларда, бюджет харажатларининг ҳажми бюджет даромадларининг ҳажми билан чекланади. Ўз навбатида, бюджет даромадларининг ҳажми эса давлатнинг иқтисодий имкониятлари билан аниқланади. Шунинг учун ҳам бу ерда бюджет харажатларининг шундай ҳажмини ва миллий хўжаликда пул фондларини шакллантиришда бюджет маблағларидан фойдаланишнинг шундай муддатларини ўрнатиш керакки, улар минимал харажатлар қилиб максимал самарага эриши орқали давлат олдидаги ижтимоий-иқтисодий вазифаларни муваффақиятли бажарилишини таъминласин. Бошқа томондан эса, ишлаб чиқаришнинг ўсишига ижобий таъсир қилиш, илмий-техника тараққиётини тезлаштириш ва миллий хўжаликдаги пропорцияларни оптималлаштириш орқали бюджетнинг харажатлари унинг даромадлари даражасининг ортишига ўз таъсирини кўрсатади.

Бюджет харажатлари ҳажмининг йилдан-йилга ортиб бориши уларни миллий хўжаликнинг самарадорлиги нуқтаи-назаридан баҳолашни жуда долзарб муаммога айлантириб кўяди. Бунда миллий хўжаликнинг якуний натижасини баҳолаб, фақат унга тегишли бўлган даромадларнинг кўшимча равишда ўсганлигига эътибор бериш билан чекланиш мақсадга мувофиқ эмас. Бу ерда, бир вақтнинг ўзида, жамиятнинг ижтимоий тараққиёт даражаси, ижтимоий муаммоларнинг қай даражада ҳал этилганлиги ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Албатта, миллий хўжаликнинг якуний натижаси бюджет харажатларининг умумий ҳажмига, уларнинг таркибий тузилишига, бюджет маблағларидан тўғри, иқтисод қилиб ва самарали фойдаланишга бевосита боғлиқ. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда бюджет харажатларининг илмий асосланган ҳолда режалаштирилишига, бюджет ассигнованияларидан фойдаланиш устидан молиявий назоратнинг бутун тизимида алоҳида эътибор бериш лозим.

Миллий хўжаликни молиявий тартибга солишнинг муҳим инструментларидан бири ҳам бюджетнинг харажатларидир. Бу ерда, одатда, молиявий тартибга солиш дейилганда, миллий

хўжаликдаги оқилона пропорцияларни таъминлаш мақсадида бюджет маблағларини тармоқлар ва ҳудудлар кесимида тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг шакллари ва методлари мажмуи тушунилади. Миллий хўжаликни молиявий тартибга солишнинг объектив зарурлиги катта ўзгарувчанлик билан характерланадиган унинг мураккаб бўлган организми турли қисмларида молиявий ресурсларни жамғариш суръатларининг турличалиги билан изоҳланади. Бюджет ресурсларини сарф қилиш орқали давлат пул маблағларини тақсимлашда вужудга келган пропорцияларни ўзгартириши ва бунинг оқибатида баъзи бир тармоқларнинг (ҳудудларнинг) ривожланишини тезлаштириши ва бошқаларининг ривожланишини рағбатлантирмасдан миллий хўжаликнинг ривожланишини тартибга солиши мумкин. Бюджет маблағларининг катта қисмидан муҳим ишлаб чиқариш-ҳудудий комплексларни ривожлантиришга сарфлаш секин-асталик билан чуқур сифат ўзгаришларининг содир бўлишига – ижтимоий ишлаб чиқариш таркибий тузилмасининг ўзгаришига олиб келади.

Мамлакат миллий хўжалигини молиявий жиҳатдан тартибга солиш бюджет даромадларини режалаштириш ва бюджетдан молиялаштириш жараёнлари давомида амалга оширилади. Режалаштириш жараёнининг ўзидаёқ бюджет харажатларининг умумий ҳажми горизонталига (тармоқ, вазирлик ва мақсадли кесимларда) ва вертикалига (бошқарувнинг турли даражаларига мувофиқ равишда) тақсимланиб, иқтисодиётда таркибий ўзгаришларнинг содир бўлиши учун тегишли шароит яратилади. Бюджетдан молиялаштириш жараёнида эса давлат ўзининг ихтиёрига келиб тушаётган пул маблағларини режалаштирилган тадбирлар доирасида ва ундан ташқарида кенг манёвр қилиш имконига эга бўлади. Маблағларни конкрет тақсимловчиларга бюджет кредитларини очиш, бюджет ассигнованияларини бериш ва уларнинг самарали фойдаланиши устидан назоратни амалга ошириб, молия органлари иқтисодиётнинг ривожланиши устидан кузатувни диққат билан амалга оширадилар ва керак бўлган ҳолларда тақсимланаётган бюджет маблағларининг пропорцияларини ўзгартирадилар.

Бюджетда даромадларни харажатларнинг конкрет турлари ва йўналишлари бўйича бириктирилиши принципи бўлмаганлиги учун бу ерда бюджет ресурслари билан кенг манёвр қилиш ва шунга мувофиқ равишда давлатнинг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағлари ҳар қандай зарурий йўналишда фойдаланилиши мумкин.

Бюджет харажатларининг таркиби ва унинг тузилмаси давлатнинг табиатига, у томонидан бажарилаётган функцияларга, миллий хўжаликнинг эҳтиёжларига боғлиқ ҳамда бюджет механизми орқали ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг баъзи бир омилларига давлатнинг таъсирчанлигини таъминлаш кабилар билан белгиланади.

2. Бюджетдан молиялаштириш: таърифи, принциплари, усуллари, шакллари ва методлари

Бюджетнинг харажатларидан фойдаланиш бюджетдан молиялаштириш орқали амалга оширилади. Шу муносабат билан, бюджетдан молиялаштириш дейилганда режада кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш учун субъектларга бюджетдан маблағларни тақдим этиш тизими тушунилади. У пул маблағларини тақдим этишнинг ўзига хос бўлган шакл ва методлари билан характерланади ҳамда маълум бир принципларга таянади. Бюджетдан молиялаштиришнинг принциплари, шакллари ва методлари бу тизимнинг таркибий элементлари бўлиб ҳисобланади ва унинг амал қилиш натижаларига ўз таъсирини кўрсатади. Муҳим ижтимоий-иқтисодий вазифалар ҳал этилаётган ҳозирги пайтда оқилона ва самарали бюджетдан молиялаштириш тизимининг аҳамияти янада ортади.

Бюджетдан молиялаштиришнинг оқилона тизимини ташкил этишда, энг аввало, молиялаштириш принциплари муҳим роль ўйнайди. Ҳозирги амалиётда фойдаланилаётган бюджетдан молиялаштиришнинг принципларини умумий ва хусусий гуруҳларга бўлиш мумкин. Умумий принциплар бюджетдан маблағ оладиган барча субъектларнинг фаолиятига тегишлидир. Хусусий принциплар эса субъектлар фаолиятининг ташкил этилишига боғлиқ равишда бюджет маблағларининг тақдим этилиш тартибини белгилаб беради.

Бюджетдан молиялаштиришнинг умумий принциплари қуйидагилардан иборат :

- **минимум харажатларда максимум самарани олиш.** Бюджет маблағлари улардан фойдаланишнинг энг юқори натижалилиги (самаралилиги) таъминланган шароитдагина (шартдагина) тақдим қилиниши керак. Бундай самара, бир томондан, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг турли вазифаларини ечиш, иккинчи томондан эса, бюджет ассигнованиялари олувчилар даромадларининг ўсиши ҳисобидан пул маблағларининг бюджетга қайта оқиб келиши билан ифодаланиши мумкин;
- **бюджет ассигнованияларидан фойдаланишнинг мақсадли характердалиги.** Юридик шахслар бюджетдан маблағларни олдиндан мақсадлари аниқланган ва тасдиқланган бюджет асосида олиши мумкин. Бу принципга қатъий риоя қилиш бюджет ассигнованияларидан самарасиз фойдаланишга тўсқинлик қилади;
- **кўзда тутилган режаларнинг бажарилиши ва олдин берилган ассигнованияларнинг фойдаланилган-лигини инобатга олган ҳолда бюджет маблағларини тақдим этиш.** Бюджетдан молиялаштиришнинг кўрсаткичлар бажарилишига боғлиқлиги молиявий органларга корхона, ташкилот ва муассасаларнинг фаолияти устидан самарали ва таъсирчан назоратни амалга оширишга имкон беради;

- **бюджет ассигнованияларининг қайтарилувчан эмаслиги.** Бюджет ассигнованиялари субъектларга уларни мажбурий равишда бюджетга қайтариш шартисиз (қайтармаслик шрти билан) тақдим этилади;
- **бюджет ассигнованияларининг текинлиги.** Бюджетдан ассигнованиялар субъектларга фоиз кўринишида қандайдир даромадларни давлатга тўламасдан ёки ассигнованияларни тўлашнинг бошқа кўринишларисиз ажратилади.

Умумий принциплар билан биргаликда бюджетдан молиялаштириш амалиётида хусусий принциплардан ҳам фойдаланилади. Уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- фақат ишлаб чиқаришни кенгайтириш харажатларига бюджет ассигнованияларини ажратиш;
- бюджет ассигнованияларининг ўлчамини аниқлашда “қолдиқ” ёндошувидан фойдаланиш;
- бюджетдан молиялаштиришни режалаштирилаётган харажатларни кредит методи орқали таъминлаш билан биргаликда фойдаланиш;
- корхоналарнинг молиявий ҳолатини бюджетли тартибга солиш принципи ва бошқалар.

Бюджет ассигнованиялари амалиётида бюджетдан молиялаштиришнинг турли усулларидан фойдаланилади. Унинг қуйидаги икки усулини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- **“нетто-бюджет” тизими бўйича молиялаштириш.** Пул маблағларини тақдим этишнинг бу усули шу билан характерланадики, унга кўра бюджет ассигнованиялари тасдиқланган бюджетда кўзда тутилган харажатларнинг чекланган бир қисмига ажратилади;
- **“брутто-бюджет” тизими бўйича молиялаштириш.** Бу усул тўлиқ бюджетдан молиялаштиришда бўлган корхона ва ташкилотлар учун қўлланилади. Бюджет ассигнованиялари бу ҳолда бюджет ташкилотини жорий сақлаш ва унинг фаолиятини кенгайтириш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг барча турлари учун ажратилади.

Пул маблағларини тақдим этишнинг юқорида келтирилган усуллари бюджетдан молиялаштиришнинг қуйидаги шакллари ёрдамида амалга оширилади:

- бюджет ташкилотини сақлаш учун ассигнованиялар;
- давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг шартномалари бўйича юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилган товарлар, ишлар ва хизматларни тўлаш учун маблағлар;
- аҳолига трансфертлар;
- жисмоний ва юридик шахсларга субвенция ва субсидиялар;

- қуйи бюджетларга ва давлат нобюджет фондларига дотация, субвенция ва субсидиялар;
- ҳаракатдаги (амалдаги) ёки янгидан ташкил этилаётган юридик шахслар устав капиталига инвестициялар;
- баҳолардаги фарқни қоплаш.

Амалиётда бюджетдан молиялаштириш, юридик нуқтаи-назардан, қуйидаги икки кўринишда амалга оширилади:

- 1) харажатларни республика бюджетидан молиялаштириш;
- 2) харажатларни Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириш.

Ўзбекистон Республикаси “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонунининг 22-моддасига кўра республика бюджетидан харажатларни молиялаштириш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

- фан, таълим, маданият, соқликни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (республикага бўйсунадиган ташкилотлар бўйича);
- ижтимоий таъминот;
- мудофаа, миллий хавфсизлик ва жамоат тартибини таъминлаш;
- судлар ва прокуратура органлари фаолиятини таъминлаш;
- давлат заҳираси ва сафарбарлик заҳирасини вужудга келтириш ҳамда уларни сақлаш;
- давлат марказлаштирилган инвестицияларини амалга ошириш;
- давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналари ҳамда миссиялари фаолиятини таъминлаш;
- иқтисодиёт турли тармоқларининг республикага бўйсунадиган бюджет ташкилотларини сақлаш;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли давлат дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;
- ер тузиш, мелиоратив, табиатни муҳофаза қилиш ва эпизоотияга қарши кураш чора-тадбирларини амалга ошириш;
- қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши кураш;
- гидрометеорология, дўлга қарши кураш чора-тадбирлари;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Ўз навбатида, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қуйидагиларга мўлжалланган харажатлар молиялаштирилади (юқоридаги қонуннинг 23-моддаси):

- фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан молиялаштирилган бюджет ташкилотлари бўйича);
- ижтимоий таъминот;
- аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;
- Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш;
- иқтисодиёт турли тармоқларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш;
- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Бюджетдан маблағларни тақдим этишнинг методлари бюджетдан молиялаштиришнинг муҳим элементи бўлиб ҳисобланади. Уларнинг ёрдамида молия органлари бюджетда кўзда тутилган тадбирларни пул маблағлари билан таъминлайди, пул маблағларидан фойдаланишда юқорироқ натижаларга эришиш учун маблағларни қайта ўзгартириб тақдим этишни амалга оширади, молиявий ресурсларни тақсимлашда таркиб топаётган пропорцияларни тартибга солади.

Давлат томонидан моддий ишлаб чиқариш соҳаси ва уй-жой-коммунал хўжалигига қилинадиган харажатлар мамлакат иқтисодиётини молиялаштириш харажатларига киради. Бунда бюджет маблағлари вазирликлар, идоралар ва корхоналарга ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича харажатларга (капитал қуйилмаларга), оддий такрор ишлаб чиқаришни таъминлашга (субсидиялар, дотациялар ва трансфертлар), операцион харажатларга ва бошқа харажатларга берилади.

Мамлакат иқтисодиётини молиялаштириш харажатлари вазирликлар, идоралар ва корхоналар бўйича режалаштирилади ҳамда бир вақтнинг ўзида маълум мақсадларга мўлжалланганлиги бўйича кўзда тутилади. Бунда бюджет маблағларининг асосий қисми иқтисодиётнинг устувор тармоқларига, яъни саноат, энергетика, қишлоқ хўжалиги ва транспортга йўналтирилади.

Бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш нуқтаи-назаридан капитал қуйилмаларни молиялаштириш иқтисодиётни ривожлантиришда энг муҳим аҳамиятга эгадир. Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш мақсадларига мўлжалланган асосий фондларнинг янгиларини яратиш ва ҳаракатдагиларини кенгайтиришга учун пул маблағларини тақдим этишга капитал қуйилмаларни молиялаштириш дейилади. Бюджет ресурсларининг чекланганлиги учун улар инвестицияларнинг чекланган доирасига, яъни мақсадли дастурларга киритилган ёки

ҳокимиятнинг ижроия органлари қарори бўйича амалга оширилаётган инвестицияларга берилади.

Иқтисодиёт харажатларини молиялаштиришнинг муҳим йўналиши юридик шахсларга турли субсидиялар, дотациялар ва субвенциялар беришдир. Бу кўринишдаги бюджет маблағлари давлат, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ва хусусий корхоналар(и)нинг турли жорий харажатлари ва зарарларини қоплаш учун ажратилади. Ана шундай харажатларнинг асосий қисми ёқилғи-энергетика саноати, агро-саноат комплекси, уй-жой-коммунал хўжалиги, шаҳар транспорти ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига йўналтирилади.

Бюджетнинг социал эҳтиёжларга мўлжалланган харажатлари давлат томонидан социал функциянинг бажарилиши билан боғлиқ. Бу харажатлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- маориф;
- маданият, санъат ва кинематография;
- оммавий ахборот воситалари;
- соғлиқни сақлаш ва жисмоний тарбия;
- социал сиёсат.

Социал эҳтиёжлар харажатлари сметали режалаштириш принциплари асосида аниқланади. Бу харажатлар конкрет тадбирлар ва харажатларнинг турлари бўйича молиялаштирилади. Харажатлар ҳажми бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган социал соҳа ташкилотларида ишлаб чиқиладиган смета ва молия органларида тузилган ассигнованиялар ҳисоб-китоби асосида аниқланади. Ҳисоб-китоблар асосида хизмат кўрсатиладиган контингентларни характерловчи ташкилотлар фаолиятининг кўрсаткичлари (масалан, ўқувчилар, гуруҳлар, синфлар сони ва ҳ.к.) ётади. Бунда уларнинг йил давомида фаолият кўрсатиш вақти ҳам ҳисобга олинади. Бу кўрсаткичлар ҳисоб-китоб бирликлари бўлиб хизмат қилади. Ҳисоб-китоб бирлигига тўғри келувчи пулли харажат бюджет ташкилотининг фаолият кўрсатишини ва ривожланишини таъминлайдиган норма бўйича ўрнатилади.

3. Бюджет нормалари (меъёрлари), харажатлар сметаси ва бюджет кредити

Бюджет нормалари (меъёрлари). Бюджет маблағларини сарф қилишнинг асосий принципи уларнинг мўлжалланганлиги ва вақт бўйича қаттиқ регламентация қилинганлигидир (тартибга солинганлигидир). Ташкилот сметада кўзда тутилмаган мақсадларга пул маблағларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга эмас. Бюджет ташкилоти сметасининг харажатлари уларнинг ёпиқ рўйхатини ўз ичига олиб, таркибига қуйидагилар киради:

- ходимларнинг меҳнат ҳақини тўлаш;
- давлат нобюджет фондларига бадаллар;

- аҳолига трансфертлар (қонунга мувофиқ равишда белгиланган пенсиялар, стипендиялар, нафақалар, компенсациялар ва бошқа социал тўловлар);
- сафар харажатлари ва ходимларга берилган бошқа компенсацион тўловлар;
- сотиб олиниши керак бўлган товарлар, бажарилиши лозим бўлган ишлар ва кўрсатилажак хизматларни тўлаш.

Юқорида кўрсатилган харажатлар конкрет эҳтиёжни қондириш ўлчови сифатида пул маблағларининг маълум суммаси сифатида ифодаланган харажатлар нормаси асосида амалга оширилади. Амалиётда пулли нормаларнинг турли-туман турларидан фойдаланилади:

- моддий бойликлардан фойдаланишнинг натурал кўрсаткичларига асосланган нормалар (овқатланиш, медикаментларни сотиб олиш, юмшоқ инвентарлар ва ҳ.к.лар харажатлари нормаси). Бундай нормалар моддий нормаларнинг пулдаги ифодасини намоён этади;
- умумлаштирилган якка тартибдаги тўловлар – иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар, сафар харажатлари ва бошқалар;
- ўтган даврларда маблағларнинг сарфланиш кўрсаткичларини умумлаштириш асосида тажриба-статистика усули ёрдамида ва бюджетнинг имконияларини ҳисобга олган ҳолда вужудга келтирилган нормалар.

Ўзининг мураккаблик даражасига қараб бюджет нормалари иккига бўлинади:

1) оддий нормалар (харажатларнинг оддий ёки конкрет турига тегишли бўлган нормалар);

2) комбинациялаштирилган ёки йириклаштирилган нормалар (бир неча харажатлар турларини қамраб оладиган, алоҳида бир харажатлар моддасини ва ўхшаш харажатлар моддаларини шакллантирадиган ёки муассасанинг барча харажатларини қамраб оладиган нормалар).

Ҳозирги шароитда социал соҳа ташкилотларининг барча турдаги харажатларини қамраб оладиган йириклаштирилган нормалар муҳим аҳамият касб этмоқда. Бундай нормалардан фойдаланиш муассасалар ишини юқори якуний натижаларга эришишга йўналтиради: болаларни ўқитиш, мутахассисларни тайёрлаш, беморларга ёрдам кўрсатиш ва ҳ.к. Бундан ташқари, йириклаштирилган нормаларнинг қўлланилиши турли харажатлар йўналишида бюджет маблағларидан фойдаланиш бўйича ташкилотларнинг мустақллигини кенгайтиради ва ресурслардан оқилона ва тежамли фойдаланишда уларнинг манфаатдорлигини кучайтиради.

Бюджет нормалари жуда кўп омиллар таъсири остида ўзгариб туриши мумкин. Масалан, баҳо ва тарифлар тизимининг ўзгариши, миллий хўжаликда иш ҳақининг ўсиши,

маҳаллий бюджетларда харажатларни молиялаштириш бўйича қўшимча имкониятларнинг пайдо бўлишига қараб бюджет нормалари ўзгаради.

Харажатлар сметаси. Харажатлар сметаси бюджет ташкилотнинг молиявий режаси ҳисобланади. Бюджет ташкилоти учун олинаётган молиялаштириш даромад бўлмасдан фақат ташкилотнинг харажатлари ҳажми ва уларнинг мақсадли йўналтирилганлигига тенг бўлган маблағларнинг тушувидан иборат бўлганлиги учун смета даромадлар қисмига эга эмасдир. Смета асосида молия органлари социал эҳтиёжлар учун харажатларнинг ҳажмини аниқлайди ва у нарса жорий йилнинг бюджети таркибига киритилади. Бунда қуйидаги ҳолатларга алоҳида эътибор берилиши керак:

1. Социал эҳтиёж харажатларининг бир қисми бюджетдан бошқачароқ тарзда молиялаштирилади. Масалан, ана шундай бошқачароқ тарзда оммавий ахборот воситалари ва театр-тамоша корхоналарининг етишмаган маблағлари таъминланади. Бу корхоналарнинг хизматлари тўловли (ҳақли) бўлса-да, ўз даромадлари уларнинг барча харажатларини қоплашга етмайди. Бундай корхоналар даромадлари ва харажатлари ўртасидаги фарк бюджетдан қопланиши керак.

2. Фанни молиялаштириш бюджет харажатларининг мустақил гуруҳи ҳисобланади. Бюджетдан маблағлар энг муҳим истиқболли назарий изланишлар ва умумдавлат мақсадли илмий-техникавий дастурлар бўйича йўналтирилади. Ана шу мақсадлар учун маблағлар бевосита илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишларини амалга ошириш билан шуғулланувчи Фанлар Академияси, тармоқ академиялари, олий ўқув юртлири, архивлар ва бошқа ташкилотларга ажратилади.

3. Илмий ташкилотларни молиялаштириш сметали тартибда амалга оширилади. Барча ташкилотларда ҳар бир аниқ мавзулар бўйича харажатлар сметаси тузилади. Харажатларни режалаштириш ва молиялаштириш тартиби бу ерда социал-маданий эҳтиёжлар харажатларида қўлланиладиган методика билан бил хилдир.

4. Миллий мудофаа харажатлари давлатнинг функцияларидан келиб чиқади. Мудофаа харажатларининг умумий миқдори ва даражаси қуйидаги турли хилдаги ички ва ташқи омилларга боғлиқ:

- халқаро вазият;
- мамлакат ҳудудининг катталигига боғлиқ бўлган чегараларнинг узунлиги ва характери;
- ҳарбий ишнинг замонавий тараққиёти ва армиянинг техникавий жиҳатдан қуролланганлик аҳволи;
- шахсий таркиб турмуш даражасини юқори пағонага кўтаришнинг ва Қуролли Кучларда социал-маданий тадбирларни амалга оширишнинг зарурлиги;

- мамлакатнинг иқтисодий имкониятлари ва бошқалар.

Мудофаа харажатлари объектив зарур бўлишига қарамасдан улар ноишлаб чиқариш характерига эга. Шунинг учун ҳам давлатлар тинчликсевар ташқи сиёсатни амалга ошириш натижасида ҳарбий харажатларни қисқартиришга ҳаракат қилади.

Бюджетда кўзда тутилган миллий мудофаа харажатларининг гуруҳи, асосан, Мудофаа вазирлиги орқали ўтадиган тўғри (бевосита) ҳарбий харажатларни ўз ичига олади. Бу харажатларнинг таркибига армияни сақлаш, қурол-яроғ ва ҳарбий техникани сотиб олиш, капитал курилиш, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари, ҳарбий хизматчиларга маош, пенсия ва нафақалар бериш ва бошқа харажатлар киради. Бу харажатларнинг барчаси Мудофаа вазирлигининг махсус сметасида ўз аксини топади ва сўнг республика бюджетининг харажатлари таркибига киритилади.

Миллий мудофаа харажатларини режалаштиришнинг ўзига хос бўлган хусусияти шундан иборатки, бу ерда биринчи навбатда, Мудофаа вазирлиги бўйича харажатларнинг умумий ҳажми аниқланади. Ундан сўнг эса ҳарбий округлар ва ҳарбий қисмларнинг сметалари тузилади. Бундай тартибнинг амал қилиши ҳарбий харажатлар катта қисмининг (қурол-яроғ, ҳарбий техника, ёқилғи, озик-овқат ва шунга ўхшашлар) Мудофаа вазирлиги орқали молиялаштирилиши билан изоҳланади.

Тўғри (бевосита) ҳарбий харажатларнинг бошқа бир қисми бюджет харажатларининг бошқа бўлинмалари бўйича молиялаштирилади. Масалан, ички ва чегара қўшинларини сақлаш харажатлари ҳамда хавфсизлик органларининг фаолияти ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти ва давлат хавфсизлигини таъминлаш бўлими орқали молиялаштирилади. Бу харажатларни режалаштириш ва молиялаштириш сметали тартибда амалга оширилади.

Эгри (билвосита) ҳарбий харажатлар бюджетда, асосан, Қуролли Кучлар ветеранлари ва уларнинг оилаларига тўланадиган пенсия ва нафақалардан иборат. Бу харажатлар бюджетнинг социал ҳимоя бўлими бўйича молиялаштирилади.

5. Бюджетнинг бошқарув харажатлари қуйидаги гуруҳлардаги харажатлардан иборат:

- ҳуқуқ-тартибот органлари, судлар ва прокуратура органларини сақлаш харажатлари. Бу харажатлар жамоатчилик хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга;
- давлат ҳокимият органларини сақлаш харажатлари. Президент Девони, Вазирлар Маҳкамаси, Олий мажлис Сенати ва Қонунчилик палатаси, Конституциявий суд, вазирликлар, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, дипломатик муассасалар ва бошқа идораларни сақлаш харажатларини ўз ичига олади;
- сайловлар ва референдумларни ўтказиш харажатлари. Ўз ичига депутатлар, Президент, маҳалла оқсоқолларини сайлаш, референдумларни ўтказиш харажатларини олади.

Бошқарув харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш худди социал эҳтиёж харажатлариникидек тартибда амалга оширилади.

Бюджет кредити. Ҳозирги пайтда сарфланган маблағлари бюджетга қайтадан қайтарилмайдиган (тикланмайдиган) бюджетдан молиялаштириш билан бир қаторда бюджет кредитларини бериш орқали (воситасида) корхоналарни кредитлаштириш ривожлана бошлади. Бюджет кредитлари тижорат банклари кредитлари ва бюджет ассигнованиялари ўртасида оралиқ ҳолатни эгаллайди. Бир томондан, бюджетдан молиялаштиришдан фарқли равишда бу кредитлар қайтарилиш ва тикланиш шарти билан берилса, иккинчи томондан, бу ссудалар бўйича фоизлар умуман олинмайди ёки олинса, уларнинг даражаси банк кредитларининг фоизлари даражасидан анча пастдир.

Бюджет кредитлари давлат корхоналарига ва шунингдек, хусусий юридик шахсларга ҳам берилиши мумкин. Биринчи ҳолатда бюджет кредитлари бюджетда кўзда тутилган лимитлар чегарасида ва шартларда тақдим этилади. Иккинчи ҳолатда эса бюджет кредити шартнома асосида ва фақат қарз олувчи томонидан кредитни қайтариш бўйича ўз мажбуриятини бажариш борасида таъминот таъминланган шартдагина берилиши мумкин. Бюджет кредитини қайтариш бўйича мажбуриятни ижро этишни таъминлашнинг усуллари фақат берилаётган бу кредитнинг 100% дан кам бўлмаган миқдордаги банк кафолатлари, мол-мулк гарови, шу жумладан акциялар, бошқа қимматли қоғозлар, бадаллар кўришидаги гаровлар ва бошқалар бўлиши мумкин. Мажбуриятларни ижро этиш таъминоти юқори даражадаги ликвидликка эга бўлган бўлиши керак. Молия органлари томонидан қарз олувчи молиявий аҳволини (ҳолатини) олдиндан текширишнинг амалга оширилиши ва олдин берилган бюджет кредитлари бўйича муддат ўтказиб юборилган қарзларнинг мавжуд эмаслиги бюджет кредитларини тақдим этишнинг мажбурий шартларидир.

Навбатдаги йил учун бюджет тасдиқланаётган пайтда бюджет кредитлари берилаётган мақсадлар, уларни тақдим этишнинг шартлари ва тартиби кўрсатилади. Бир вақтнинг ўзида, ана шулар билан биргаликда бюджет йили доирасидаги муддатда ва ундан четга чиқадиган муддатларда тақдим этилиши мумкин бўлган бюджет кредитларининг лимитлари ҳамда қарз олувчи субъектлар бўйича чекланмалар ўрнатилади.

4. Бюджет харажатларини сарфлаш масалалари ва вазифалари

Масалалар. Ҳозиргача бюджет харажатлари бўйича бир неча камчилик-нуқсонлар мавжуд. Уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- бюджет маблағларидан фойдаланишнинг самарадорлиги нисбатан паст;
- бюджет маблағларини мақсадсиз сарфлаш амалиёти кенг тарқалган;
- бюджет даромадлари бўйича режалар бажарилмаган шароитда харажатлар айрим йўналишларининг молиялаштирилиши непропорционалдир;

- бюджет харажатлари давлат социал сиёсатининг пишиб етилган муаммоларини ҳал этаолмаяпти;
- субъектларга тўловлар бўйича қарзлар доимий равишда ошиб бораяпти;
- миллий хўжаликка давлат инвестициялари минимум даражагача қисқарди ва бошқалар.

Бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган вазифалар. Юқоридаги камчилик-нуқсонларнинг мавжуд эканлиги бюджет харажатлари бўйича бажарилиши лозим бўлган асосий вазифаларни белгилаб олишни ва уларнинг ўз вақтида бажарилишини тақоза этади. Ҳозирги шароитда бундай вазифаларнинг қаторига қуйидагилар кириши мумкин:

- энг самарали ва социал аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларга бюджет маблағларини концентрация қилиш, социал харажатларни молиялаштиришнинг устуворлигини таъминлаш;
- субъектларга тўловлар бўйича қарзларни кескин қисқартириш ва уларнинг тўлик узилишига эришиш;
- иқтисодиётнинг устувор соҳаларида инвестицияларни давлат томонидан молиялаштиришни кенгайтириш;
- лойиҳаларни молиялаштиришнинг давлат-тижорий амалиётини кенгайтириш асосида инвестицион жараёнларнинг номарказлашувини давом эттириш;
- давлат аппаратини сақлаш харажатлари ва давлат қарзларини бошқариш бўйича харажатларни қисқартириш;
- ҳарбий ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш асосида миллий мудофаага мўлжалланган бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш;
- айрим тармоқлар зарарларини қоплашга йўналтири-лаётган дотацияларни камайтириш;
- мақсадли дастурлар ва харажатларнинг айрим мақсадли моддалари бўйича харажатларни қисқартириш;
- бюджет харажатларини энг самарали чиқимларга концентрация қилиш (тўплаш, сарфлаш);
- фан, маданият, тиббий хизмат ва маориф харажатларининг устувор молиялаштирилишини таъминлаш;
- бюджет маблағларидан фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш;
- бюджет харажатларини молиялаштиришнинг ғазначилик тизимига ўтишни тезроқ суръатларда тугатиш ва бошқалар.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т.: “Ўзбекистон”, 2002.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки туғрисида”ги қонун, Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти туғрисида”ги қонун, Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
4. Каримов И.А. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари” Т. “Ўзбекистон” 2009.
5. Каримов И.А. ”Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш-давр талаби”. “Халқ сўзи”. 14 февраль 2009 й.
6. Каримов И.А. «Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир». Т.: Ўзбекистон, 2005.
7. Каримов. И.А. «Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик туғрисида». Т.: Ўзбекистон, 2005.
8. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Т.: “Молия” 2005, 510 б.
9. Рашидов О.Ю. ва бошқалар. Пул, кредит ва банклар. Т.: ТДИУ, 2007. 398 б.
10. Рашидов О.Ю. ва бошқалар. Пул муомаласи, кредит ва молия. Ўқув қўлланмаси. ТДИУ. 2005. 310 б.